

Лекція 7-8. Імперські ресурси проти українського націотворення: ментальний аспект (кінець XVIII – XIX ст.)

1. Імперський наступ на українську ментальність.
2. Малоросійство – прояв української ментальності імперського періоду.

Література.

Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональні історія України*: зб. наук. ст. 2012. Вип. 6. С. 67-90.

Горєлов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Українська етнічна нація. Київ : Еко-продакшн, 2012. 192 с.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століть. Київ : Генеза, 1998. 249 с.

Євсєєва Т.М. Релігійна складова національної ідеї: українська та православна ідентичність як історичний чинник формування української нації. *Український соціум*. Київ : Форум, 2005. С. 301-305.

Історія Русів. Київ : Веселка, 2003. 366 с.

Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь, 1999. 352 с.

Качковський О. Ідея державності в українському менталітеті. URL: http://pda.harmony.com.ua/text_ua.phpid=623

Когут З. Коріння ідентичності. Київ : Критика, 2004. 351 с.

Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.

Коник А. "Історична пам'ять" та "політика пам'яті" в епоху медіакультури. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. Вип. 32. Львів. 2009. С. 155-158.

Лапо І. Походження української ідеології Новітнього часу. URL: <http://vestnik.malorus.org/vestnik20075-lappo.htm>

Кононенко В. Еліта Війська Запорозького – Гетьманщини між проектами Малоросії та Російської імперії (кінець 20-х - початок 60-х рр. XVIII ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2010. Вип. 13. С. 127-134.

Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 42-62.

Обушний М.І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. Київ : РВЦ Київський ун-т, 1998. 203 с.

Панасюк Л. Ідентичність та білінгвізм в Україні. *Гілея: науковий вісник*. Зб. наук. праць. Київ : ВІР УАН, 2011. Вип. 46. С. 523-528.

Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. Київ : 1996. 270 с.

Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ : Критика, 2000. 304 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014119>

Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ : К.І.С., 2011. 137 с. URL: <http://newzz.in.ua/politic/1148853452-donbacka-identichnist-analiz-kilkoх-koncepcij.html>

Світленко С.І. Історія України і історіософському вимірі "Кобзаря" Т.Г.Шевченка. *Світ модерної України кінця XVIII - початку XX століття*. Зб. наук. праць. Дніпропетровськ : Герда, 2007. С. 242-259.

Смолій В., Гуржий О. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ : Науковва думка, 1998. 112 с.

Стражний О. С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність. Київ : Книга, 2008. 368 с.; 2-е вид. Київ : Книга, 2017. 366 с.

Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький-Дорошенко-Мазепа. НАН України. Інститут історії України. Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : ВД Києво-Могилянська академія, 2011. 327 с.

1. Імперський наступ на українську ментальність.

Козацько-імперська Україна на рубежі XVIII-XIX ст. опинилася в орбіті двох імперій – Російської та Австрійської (у 1867 р. трансформувалася в Австро-Угорську).

Цьому передувала ліквідація Гетьманщини (1764 р.), кривавий погром і знищення Запорозької Січі (1775 р.), скасування полково-сотенного устрою і насильницьке включення Лівобережжя (а після поділів Польщі – і Правобережжя) до складу Російської імперії.

Після поділів Польщі Галичина, Буковина і Закарпаття відійшли до імперії Габсбургів (Австрійську).

Отже, щодо українців здійснили імперську політику "розділяй та володарюй".

Імперську добу української історії пов'язують з ХІХ ст. Вона була започаткована Великою французькою революцією 1789 р. та тривала до початку Першої світової війни (1914 р.).

Це було століття формування націй і національних держав, утвердження їх нового ментального обличчя.

Українська нація отримала своє національно-культурне пробудження і самоствердження як європейської спільноти, штучно поділеної між двома імперіями. Поступово, по мірі втягування до імперських соціокультурних спільнот, в українців зародився комплекс меншовартості, формування синдрому малоросійства та подвійної лояльності.

Об'єднуючим чинником для українства обох імперій залишалися такі ментальні якості, як християнські цінності, козацько-лицарський дух вільнолюбства, нескореності та національно-державницькі ідеї, які отримали потужний імпульс від творчості Т.Шевченка, М.Драгоманова. І.Франка, М. Грушевського, Л.Українки.

Межа ХІХ-ХХ ст. започаткувала новий етап українського національно-визвольного руху, його політизацію і направленість на соборність для протистояння імперським амбіціям.

Генеза української ментальності дуже тісно пов'язана з націотворчими процесами. Потужний імпульс розвитку ментальності надала козацько-гетьманська доба та національне пробудження ХІХ ст.

Реакційна політика царизму, спрямована на нищення козацького полково-сотенного устрою, на інтеграцію Правобережжя до складу імперії призупинила, проте не змогла повністю відмінити процес формування української нації у межах європейського національного відродження. Українці є самодостатнім народом, чия історія пов'язана з витоками і утворенням Київоруської держави, користувалась авторитетом у цивілізаційній сім'ї народів Х-ХІІІ ст.

На рубежі епох Середньовіччя і Нового часу українці і росіяни жили у різних державах, отримали суттєві відмінності у культурні та політичній сферах і було одне спільне – православна віра. Новий час приніс політичне

підпадиння українців до складу Московської держави. Тоді виник трагічний досвід сумісного трьохсотлітнього життя, коли українці усвідомили не стільки спільність, скільки відмінність між ними та росіянами. Поте імперський рецепт зняття відмінностей був одним – асиміляція, розчинення іншого етносу та ментальності. Асиміляція щодо України була розгорнута на всю потужність, проте вона наштовхнулася на новий етап українського руху спротиву і кристалізації української нації у XIX ст., який підготував майбутній розпад традиційних поліетнічних імперій.

Утворення нації можна розглядати як відповідь українського народу на історичний виклик, заданий асиміляцією.

У складі Російської імперії українцям, які володіли російською мовою, були лояльними до режиму, не було перешкод у кар'єрному просуванні, не було перешкод дітям, народженим у російсько-українських шлюбах, українці не принижувались за конфесійними ознаками. Культурна і історична специфіка України, менталітет українців були прийнятними в очах прибічників концепції "великої нації" до тієї міри, доки їм не суперечили.

У першій половині XIX ст. українська специфіка навіть викликала жвавий інтерес інтелігенції Петербурга та Москви як яскравіший варіант "російськості". Українців вважали (а подекуди і зараз вважають) "своїми". щоправда – "молодшими", меншовартісними, другорядними росіянами – "малоросами". Літературні твори на "малоросійському діалекті" цікавили читачів Петербурга і Москви та сприймалися як частина російської літератури, а спроби казати, що це не діалект, а самостійна українська мова – викликали неабияке обурення. Український націоналізм, що заперечує малоросійську ідентичність як частину російської, викликало різкий спротив російського націоналізму. Ця ідея забирали в росіян не просто частину національної території, а й частину давньої історії – "Київ як отець міст руських, осердя православної віри і державності".

Загроза українського націоналізму розглядалась як диверсія, загроза зсередини "національного" тіла, сепаратизм.

Те саме відбувалось у польських землях під Російською імперією. Русифікація стала примусовою, набула широкого репресивного характеру після польських повстань 1830-1831 і 1863-1864 рр. Російська влада трактувала свою політику як "відновленні історичності цих земель, викривлених полонізацією".

Та вже у 1863 р. (зловісний Валуєвський циркуляр) все населення західних окраїн навчали "загальноросійською мовою". Українська мова залишалася тільки у домашньому вжитку. Циркуляром було заборонено видавати книжки, написані "малоросійським діалектом", у тому числі – навчальну і релігійну літературу.

Заборони і обмеження розширив Емський указ Олександра II (1876 р.), яким ще й додатково заборонялося ввозити українські книжки з-за кордону (насамперед, з Галичини, що була під Австро-Угорщиною). Цензура правила українську орфографію на російський взірець.

Отже, наступ йшов кількома фронтами. Перший – репресії імперської влади щодо українського руху; друга – наступ на мову, культуру і освіту, третя – притуплене відчуття "іншого" та ставлення до росіян як до "старшого брата" з боку частини українського населення (не подолане і на сьогодні).

Велику роль у розвитку української ментальності відіграли університети Слобожанщини та Наддніпрянщини – Харківський, Київський та Одеський. до середини XIX ст. вони підготували понад 6 тис. фахівців з різних галузей знань, у тому числі був і український сегмент. У Харківському університеті склалася відома математична школа професорів Т.Осиповського та М.Остроградського.

Одним з засновників харківського гуртка поетів був професор І.Срезневський. Він також започаткував видання "Запорожская старина", у своїх працях звеличував дух козацтва, критикував москвофіла М.Погодіна, який прагнув довести, що українського народу не існує.

У журналах "Харьковский демократ" та "Украинский вестник" друкувалися українською мовою твори П.Гулака-Артемовського та В.Масловича.

У 1834 р. у харківському альманасі "Утренняя звезда" з'явилась перша публікація української прози Григорія Квітки. У ньому працювали українські літератори Левко Боровиковський, Олександр Корсун, Михайло Петренко, Амвросій Метлинський ті інші.

Значним був внесок Київського університету. Перший його ректор М.Максимович написав понад 100 праць з археології, етнографії, історії та філософії. За його ініціативи було створено Тимчасову археографічну комісію для розгляду давніх актів, На основі роботи цієї комісії та зібраних нею документів у 1852 р. за участі професора В.Антоновича був створений

Київський центральний архів давніх актів – справжня скарбниця джерел для вивчення української історії.

Це був період прориву української національної самосвідомості.

У формуванні політичної та національної свідомості українців важливе місце посіли праці М.Костомарова, П.Куліша, М.Маркевича. Останній у своїй "Історії Малоросії (вийшла 1842-43 рр.)" вперше висвітлив історію українського народу як окремої самобутньої етнічної й політичної спільноти, показав негативні наслідки включення до складу Московського царства, обстоював право України на власний самостійний розвиток.

Історик, етнограф і письменник М.Костомаров виступав на захист української мови і культури, проти шовіністичного польсько-шляхетського та великодержавного російсько-монархічного історіописання.

П.Куліш у численних історичних та художніх творах проводив ідею українського культурно-національного відродження. Його збірки "Записки о Южной Руси" (1856-1857 рр.) та історичний роман "Чорна рада" (1845-1847 рр.) – хроніка подій 1663 року, стали важливим джерелом вивчення історії України.

З середини 1840 -х р. українським науковим та національно-політичним центром став Київ. Там виникають Кирило-Мефодіївське товариство та Громадівський рух. Тематика літературно-публіцистичних творів цього періоду пов'язана з найгострішою суспільно-політичною проблемою – кріпацтвом і пошуком боротьби проти нього.

Важливу роль у формуванні української національної свідомості відіграла "Історія Русів". Її головна ідея зводилась до того, що Українська Русь та народ, як спадкоємці Київської Русі, мають природне, моральне та історичне право на власний політичний розвиток. Що народ Південної Русі з часів Києва вів самостійне життя, існував як політичне ціле під владою своїх князів, доти татарська загроза не змусила їх вступити у договірні відносини з Литвою і Польщею "як рівних з рівними". "Історія Русів" стверджувала про автономність, за умовами Переяславської угоди, наступного існування Малоросії у складі Російської імперії. Тобто що Україна не була завойованою, але вступала послідовно у союзи з Литвою, Польщею і Московією як вільний і рівноправний партнер.

Епохальним явищем у пробудженні самосвідомості українців стали твори Т.Шевченка. Його "Кобзар" (1840), поема "Гайдамаки" (1841) ті інші

твори ставили кардинальні питання суспільного життя, виховання національної свідомості народу, закликали до боротьби за визволення і незалежну українську державу. Він підніс українську літературу, образотворче мистецтво, всю українську культуру на рівень вищих досягнень світової художньої творчості і забезпечив їй міжнародне визнання.

Літературні і художні жанри відроджуваної української культури стали матрицею продукування національної ідеї та утвердження ідентичності. Літературні твори передавали самотній образ соціуму. Цей образ поширювався серед читачів, впливав на їх ідентичність і ментальність. Різноманітні літературні жанри літератури в Україні кінця XVIII-початку XIX ст. стали одним з ключових факторів становлення і самовизначення нації. Григорій Квитка-Основ'яненко став одним з засновників жанру соціально-побутової комедії (збірка "Малоросійські повісті", у складі яких – "Конотопська відьма", "Маруся", "Сватання на Гончарівці", "Шельменко-денщик").

Петро Гулак-Артемівський започаткував жанри байок та романтичних балад.

Євген Гребінка писав романи та повісті російською мовою, більшість з них спіткало забуття, а літературні славу здобув своїми україномовними байками.

Помітне місце посідає літературна творчість І. Нечуя-Левицького, історика, етнографа, літературознавця. Особливу цінність для осмислення українського менталітету має його етнографічно-фольклористична праця "Світогляд українського народу" (1876).

Яскравим явищем української літератури, що впливала на ментальні явища в історичному вимірі, стала творчість Лесі Українки (Лариси Косач-Квітки). Вона збагатила українську поезію, драматургію образами України на тлі світової історії, глибокими узагальненнями, картинами зіткнення філософських, етичних ідей. Відмінність українського та російського менталітетів показана у драмі "Бояриня", яка розкриває події Руїни. Л. Українка однією з перших глибоко і доказово розрізняє ментальні особливості двох територіально близьких націй. Навіть православні віра російська і українська стверджувала Л. Українка, це фактично дві різні віри. Перша не терпить ані меншого відступу від ортодоксії, натомість українській церкві притаманні принцип соборності – виборності духовенства,

поліфонічний спів, терпимість до варіацій прочитання християнської догматики. Показаний деспотизм московської влади, терор щодо українського народу, приниження людської особи, систему доносів, атмосферу заляканості та страху.

Панас Мирний (Іван Якович Рудченко) був автором соціально-психологічних романів і повістей про народне життя ("Хиба ревуть воли, як ясла повні?", "Лихі люди", "Голодна воля", "Лихо давнє і сьогочасне"), які відображають менталітет українського народу протягом всього XIX ст. Новим у творчості Мирного було те, що головна увага приділялась внутрішньому світу героїв, їх переживанням, мотивам вчинків, еволюції поглядів.

Найповніше менталітет українців відбила народна творчість – думи, пісні, прислів'я та приказки. Колядки, щедрівки, веснянки, колискові, весільні, купальські, обжинкові та інші пісні передавалися з покоління у покоління, а кобзарі і лірники своїми піснями патріотичного та національно-визвольного змісту демонстрували волю у боротьбі проти гнобителів.

У 1857 р. М.Маркевич видав збірку українських пісень з нотами. Знаменною подією 50-х рр. XIX ст. стала перша українська опера авторства Семена Гулак-Артемовського "Запорожець за Дунаєм", вокально-хореографічний дивертисмент "Українське весілля" (1851), водевілі "Ніч напередодні Іванова дня" (1952).

Розгортаються наукові студії з історії, етнографії, антропології. Зокрема, вагомий внесок у дослідження менталітету українського народу зробили Михайло Драгоманов, Памфило Юркевич.

Натомість в Австро-Угорській імперії, яка теж була багатоетнічною, не жодна нація не могла за чисельністю претендувати на одноосібну головну роль. З 1840 р. Австрія, як "перша серед рівних", намагалася взяти курс на онімечення, замінила офіційну мову – латину на німецьку. У відповідь Королівство Угорщина оголосило державною мовою угорську. В імперії почалася "війна мов", що протягнулася через усю другу половину XIX ст. Попри проголошену рівність громадян перед законом і доступність державних посад, в уряді українців не було, і майже не було їх у місцевих владних структурах. Фактично в Австро-Угорщині були панівні нації – німці, поляки, італійці, угорці, та поневолені – чехи, українці, словаки.

За Галицькою резолюцією, котру Відень прийняв у 1867 р., поляки у Галичині набували особливого статусу. Хоча Галичину заселяли переважно українці, австро-угорський уряд спирався на польську аристократію. В її руках були місцеві адміністративні посади, суд, поліцейські управління. Особливо антиукраїнська політика проявилась в освіті. У Вишах та професійно-технічних закладах, гімназіях навчали польською мовою. Польські культурні заклади отримували в десятки разів більше фінансової підтримки, аніж українські.

Відтоді почали поступово нівелюватися політичні і культурні права українського населення, здобуті революцією 1848 р.

Українці не мирилися з ущемленим становищем. Істотну роль відіграла "Руська трійця", діяльність "Просвіти", НТШ.

У Галичині творив композитор М.Вербицький – автор 12 оркестрових рапсодій на українські теми, кількох оперет, багатьох композицій для хору. Він же написав музику до народного гімну "Ще не вмерла України і слава і воля", який згодом став гімном сучасної незалежної України.

Окремо підкреслимо роль головних центрів наукової та культурно-освітньої роботи у західноукраїнських землях – Львівського, а з 1874 р. і Чернівецького університетів.

Проте ще не була чітко сформульована ідея незалежності України. Західноукраїнський рух ґрунтувався на національно-культурній програмі, ідеї соборності українського народу.

2. Малоросійство – прояв української ментальності імперського періоду.

Однією з особливостей менталітету української цивілізації є те, що він успадкував низку рис такого явища, як "малоросійство". Це є продукт українсько-російського пограниччя і понад 300 років перебування українських земель у складі Російської імперії.

На пограничність як особливий маркер розвитку української культури та суспільства звертали увагу ще Пантелеймон Куліш, Степан Рудницький, Михайло Грушевський, Вячеслав Липинський.

Дослідження пограниччя містить три аспекти: а) соціокультурний – контакти між етнічними групами; б) просторово-географічний – вивчає територію поблизу кордону і далеко від центру; в) етнонаціональний підхід –

розглядає формування певного типу етнічності та його специфічної самосвідомості.

Українська культура внаслідок історичних обставин має відбиток пограниччя, оскільки формувалася на рубежі різних культур та цивілізацій, і завдяки контактам і впливам включила в себе й чужі елементи. Культурне пограниччя передбачає наявність кордонів між "Своїм" світом і світом "Чужого".

Яскравим прикладом пограниччя була Малоросія, і, відповідно, малоросійська ментальність.

Як пропонує Ярослав Верменич, пограниччя слід досліджувати з таких ресурсів: просторовий (зважаючи на регіональні та місцеві відмінності), темпоральний або часовий (надає можливості простежити еволюцію образів регіону у часі), політико-культурний (використання етнонаціональних стереотипів і міфів), політико-психологічний (розгляд цих стереотипів як на раціональному – свідомому, так і на підсвідомому рівнях).

Підсвідомий рівень сприйняття пограниччя особливо важливий, оскільки по різні боки кордону утворюються емоційні стереотипи, котрі впливають на ментальність і можуть продукувати появу агресорів і жертв.

На кордонах, як напруженіших, потенційно конфліктних, ділянках, що визначають відносини Свій-Чужий, відбувається вибір подальшої життєвої стратегії людини.

Для пограничних культур і ментальностей притаманні не тільки зіткнення різних культурних традицій, але й прояви їх симбіозу. Поняття Свій і Чужий парадоксально перетинаються.

В умовах пограниччя для людини є 4 варіанти:

- 1) повна ідентифікація з домінуючою культурою і втрата власної;
- 2) активний чи пасивний опір асиміляції, переважно демонстраційне неприйняття Чужої культури (шляхом еміграції, сепаратизму);
- 3) маргіналізація коли людина мириться з "проміжним" станом, відчуючи себе між обома культурними традиціями;
- 4) інтеграція культур, коли інтереси та потреби людини, соціальних груп узгоджуються без втрати ними традиційної ідентичності.

Яскравим прикладом явища пограниччя культур була Малоросія, відповідно – малоросійська ментальність.

Назви "Мала" та "Велика" Русь виникли задовго до того, як на території сучасної Росії сформувалась держава. Ці назви мали грецьке походження. до них також причетні галицько-волинські князі, які ініціювали створення власної митрополії (бл. 1303 р.). Цей феномен був осмислений візантійськими ієрархами церкви як виділення зі складу "Великої Русі", яка складалася з 19 єпархій, "Малої Русі" у складі галицької, холмської, перемишльської, володимиро-волинської, луцької та туровської єпископій. Останній галицько-волинський князь Юрій-Болеслав II у 30-х рр. XIV ст. називав себе "князем усієї Малої Русі".

Польського короля Казимира, котрий поширив свою владу на значну частку володінь Юрія-Болестава II, називали "королем Ляхії та Малої Русі".

У церковному вжитку межі "Малої Русі" як поняття не залишилися сталими, оскільки ця назва поширилась і на створену бл. 1317 р. литовську митрополію із центром у Новогрудку. Отже, здійснений у XIV ст. термінологічний поділ Русі мав не етнічне, у церковно-політичне підґрунтя. Термін був запроваджений до широкого обігу, та не збігався з географічними межами. Константинопольські патріархи то ототожнювали "Малу Русь" тільки з Волинню, то додавали до неї Київ та Смоленськ.

У XV- XVI ст. назва "Мала Русь" майже не трапляється. Наприкінці XVI ст. на теренах Речі Посполитої після 200-річного забуття раптово відродилась ця назва – "Мала Русь (Росія)".

Його нову появу Михайло Грушевський пов'язав із появою у титулуванні московських митрополитів (з 1589 р. – патріархів) визначення "всієї Русі". У листуванні до московських правителів київські митрополити почали себе титулувати митрополитами "Малої Росії".

Документом, що започаткував цю практику, вважається лист Львівського братства до царя Федора Іоановича від 1592 р. з проханням про надання коштів на відбудову Успенської церкви й шпиталю.

Через чотири роки афонський чернець Іван Вишенський звернувся з посланням "ко всем православним христианам Малое России, народу русскому, литовскому и лядскому".

З XVII ст. цей термін став поширеним не лише у церковних, а й у політичних колах.

Після Переяславської ради 1654 р. цар московський змінив титул на "Всея Великія і Маля Русі". Відтоді назва "Малая Росія" ("Мала Русь") почала поширюватись в українському урядовому листуванні, хроніках і літературі. Проте на географічних мапах 1738, 1754 рр. назва "Мала Росія" не зустрічається.

Утворена з "Малої Русі" назва "Малоросія" стала вживатись з XVIII ст., але застосовувалась лише до Лівобережжя України (Гетьманщини). Створені після ліквідації козацько-гетьманської держави (1781 р.) три намісництва (губернії) – Чернігівське, Новгород-сіверське і Київське 1796 р. були об'єднані під назвою "Малоросійська губернія" (без Києва). Цю Малоросійську губернію 1802 р. знову було поділено на дві – Полтавську та Чернігівську.

Козацька старшина розглядала Малу Русь як свою Батьківщину – особливий край, який кожен повинен був любити та захищати.

Згодом розвиток малоросійської свідомості був підтриманий ідеєю "малоросійських прав і вольностей". Ці "вольності" – суміш суперечливих соціально-економічних, політичних та релігійних переваг для українців, на думку українців, були результатом угоди про протекторат московського царя, що мав дотримуватись Березневих статей (юридичне забезпечення Переяславської угоди) та захищати Малу Русь від іноземних загарбників.

Проте на думку Москви "вольності", даровані царем, цар міг і забрати у будь-який момент. Більш того, цар розглядав своє володіння Малоросією не як результат Березневих статей, а як володіння землями, "успадкованими від Київської Русі". З'явилась теорія про "перенесення київського престолу", висунута одним з ченців у трактаті про історію Східної Європи – "Синописі".

Стосунки між царем і малоросійським суспільством суттєво змінились за царювання Петра I, який будував молоду Російську імперію. Конфлікт між центром імперії та ідеєю "малоросійських прав і вольностей" був неминучим.

Централізаторські реформи Петра I викликали незадоволення козацької еліти. 1708 р. гетьман Іван Мазепа вирішив покласти край царській владі над Малоросією. Петро I побачив у цьому вчинку не лише зраду його особисто, а Російської держави і московського православ'я.

Незначний прошарок козацької старшини виокремився у знать і став прирівнювати себе до вищого стану польського – до шляхти. Вони

звернулись до політичних і економічних традицій шляхти як до моделі устрою Гетьманщини. Такі погляди дістали правове визнання у зібрання законів, виданих у 1740-х рр. як "Закони, за якими судиться малоросійський народ", а також у відновленні шляхетських судів 1763-1764 рр.

Важливішим було інше – за державницькою теорією Речі Посполитої лише шляхта уособлювала усю політичну націю, тільки вона відповідала за державне законодавство, привілеї та поточні проблеми. Перейнявши польську модель, у Гетьманщині новостворена шляхта також стала брати на себе роль захисника Малоросії, її конституційного устрою і соціальної структури – тобто вести себе, як політична нація. Відбувалась кристалізація малоросійської самосвідомості.

Цей малоросійський патріотизм був посилений історичною свідомістю, що походила від козацьких хронік, літописів. Їх створювали писарі та урядники української цивільної адміністрації. Причиною виникнення цих літературних творів вважають небажання духовенства висвітлювати постаті козаків і гетьманів, події з їхньою участю у своїх літописах. Писарі та урядники Гетьманщини видали цілу низку оповідань та хронік, започаткувавши малоросійську історичну міфологію.

Поява історичних знань, політична лояльність до Малої Русі та її політичних привілеїв, ототожнення народу і території його проживання з назвою "Мала Русь" – все це було свідченням суттєвих змін у середовищі козацької старшини з середин XVIII ст., характерних для домодерного національного будівництва.

Еліта виказувала стійку малоросійську самосвідомість, ставала ядром, навколо якого б мала постати домодерна "малоросійська нація".

Проте російська імперська концепція придушила цей процес. За Катерини II автономні інституції Гетьманщини були поступово скасовані, українську еліту зараховано до російського дворянства, а селян повністю закріпачено.

Кінець Малоросії як автономної політичної та адміністративної одиниці позбавив еліту найважливіших символів окремої малоросійської свомості.

Українська еліта опиралась затягуванню до унітарної Російської імперії. Близько 950 представників української знаті, які були у Законодавчій комісії Катерини II, підписали петиції за збереження автономії Гетьманщини. Григорій Полетика та інші політичні теоретики висунули кілька проектів

реформ, за допомогою яких намагались задобрити імперську владу і зберегти "малоросійські права і вольності". Проте їх зусилля не дали результатів.

Занепад гетьманських інституцій тривав і завершився у 30-х рр. XIX ст. переводом української шляхти у російське дворянство, козаків – у державних селян, русифікацією православного кліру, ліквідацією магдебурзького права (за яким українські купці та ремісники захищали свої корпоративні інтереси – у містах Лівобережжя ні євреї, ні росіяни не мали права постійного оселення) – а отже, русифікацією міст.

Українське суспільство уподібнилося загальноімперській становій структурі. "Провінція" (Малоросія) протиставлялася "центрові" (Петербургу) як "низьке" (комічне) – "високому" (піднесеному). "Провінція" і сама себе такою мислила – так "малорос" Микола Гоголь зміг одразу потрапити у "комические писатели" коштом саме "малоросійської" тематики.

Малоросійство розвивалось як складова українського буття. Воно стало наслідком тривалого перебування України у полі дії державної машини Російської імперії. Це наслідок відсутності політичних, культурних, громадянських прав і свобод, помножених на цілеспрямоване прагнення влади зробити з усіх підданих імперії "справжніх росіян" – шляхом знищення еліти, випалювання історичної пам'яті, постійного приниження мови, культури, звичаїв. А все, що було надбано українцями вартісного – перевести у "спільні надбання". Так була вкраденою українська справжня історія, присвоєна Росією Київська Русь з її, світового рівня, цивілізацією.

Це – наслідок бюрократичного самодурства, сваволі чиновників, яких присилали з "центру" на "периферію", і які не мали жодних правових обмежень.

Літературознавець, журналіст, український дисидент Євген Маланюк, вивчаючи цей феномен, писав: "Малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм".

Причини такої загальнокультурної капітуляції український філософ Олександр Кульчицький шукав в історії: "Домінанта поразки й даремних зусиль, що випливає з деяких наших починань, могла, безперечно, із часом надавати українській національній психіці забарвлення фатального песимізму".

Малорос, за Є.Маланюком, "тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно, а в наслідках, часом – і расово. На нашій Батьківщині ... він набрав особливо-патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б". Малоросійство – це "неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це – національне поразенство. ... Отже, є то логічне степенування: хитливість, зрада і агентурність". "Малоросійство одночасно плекається також систематичним вприскуванням комплексу меншовартості ("ніколи не мали держави", "темне селянство", "глупий хохол" тощо), насмішуватого відношення до національних вартостей і святощів. Це – систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю. ... А коли пісню чи танець висміяти не вдається, тоді їх вульгаризують і примітивізують так, щоб гопак непомітно переходив у "камарінську", а бандура – через різні "капели" – в балалайку чи гармонь. Коли з в області науки чи мистецтва постає твір вартості бездискусійної і самопереконаний, тоді приходить просто реквізіція чи "соціалізація" і твір проголошується "нашим" ("русским")".

І річ не тільки у мовному зросійщенні частини українського суспільства. Працював чинник пограниччя. Він формував феномен маргінальної людини – як такої, що проживає у двох світах. Конфлікт культур викликає дезорганізацію, нестабільність і руйнацію особистості людини, яка належить одночасно до конфліктуючих культур.

Маргінальною людиною стає індивід, що перебуває на краю, периферії кількох культур і не належить жодній з них, це особистість, яка не є членом ні однієї, ні іншої.

Дуже об'ємно малоросійська свідомість простежується у листі М. Гоголя до О. Смірнові від 24 грудня 1844 р. : "Яка у мене душа, – писав він, – малоросійська чи російська. Знаю тільки те, що ніяк би не дав перевагу ні малоросіянину перед росіянином, ні росіянину перед малоросіянином. Обидві природи досить щедро обдаровані Богом, і ніби спеціально кожна з них нарізно містить те, чого немає в іншій, – наявна ознака, що вони мають доповнити одна одну. Для цього самі історії їхнього буття дані їм не подібні одна на іншу, щоби окремо виховалися різні сили їх характеру, щоби потім, злившись воєдино, скласти собою щось найдосконаліше у людстві". І в іншому місці: "Росіянин і малоросіянин – це душі близнюків, що доповнюють одна іншу, рідні й однаково сильні. Віддавати перевагу одній на шкоду іншій неможливо".

Індійський філософ і фізик Хомі Баба, розмірковуючи над теорією і властивостями пограниччя, центральним поняттям поставив "бездомність" (відсутність власної домівки) – людина ніби застрягла на кордоні і нерідко протистоїть не тільки "безмісцевості", а й новому вкоріненню в одній, двох чи більше культурах. Він підкреслює відчуття "пійманості" між культурами, усвідомлення себе у своєрідному ступорі, який виник внаслідок травми культурної дислокації.

Зокрема, у майже третині з 2 тис. петицій за 1905-1907 рр. на адресу царя, уряду, зверненнях до депутатів Державної думи, що збереглися в архівах, автори говорять про себе як про "малоросів", а у решті називають себе "руськими людьми" та "людьми руського походження". Можна посилатися на гру термінології, та що вони мали на увазі підкреслити своє українське походження, але наявний факт розмитості відчуття "іншого" щодо російської сторони.

Проте становлення націй у Західній Європі, філософія Йоганна-Готфріда Гердера, Йогана Фіхте, Фрідріха-Вільгельма Гумбольта, пов'язані з націотворчими процесами, не могли не вплинути на прогресивну частину носіїв малоросійської культури. Вони почали пошук визначальних особливостей національного характеру українців, який проявлявся у місцевій історії, фольклорі, побуті, мові. Звернення до культурних витоків, до українських і російських початків, де Малоросія поставала слов'янським "заповідником стародавностей", ставало перепорою для повного нівелювання системи відмінностей "свого" і "чужого". Це працювало на реанімацію малоросійського патріотизму з перспективою трансформації вже у нову національну самосвідомість, у мислення категоріями української нації з політичним контекстом "свободи, конституції і представництва". Малоросійський регіоналізм, етнографізм і політизація визначили конструювання українського "іншого" в епоху імперії. Саме на її кінець припадає початок нової хвилі українського відродження і формування національної ідентичності.

Цей проект був сформульований членами Кирило-Мефодіївського братства, які бачили Україну як самостійне політичне утворення у складі широкої слов'янської федерації.

Арешт у 1847 р. і подальше заслання учасників товариства, у т.ч. Т.Шевченка, М.Костомарова та ін., позначили одну з ліній боротьби

українців за своє самовизначення, формування української нації та, відповідно, українського менталітету.

Таким чином, етнографічне пограниччя, включення України до складу Російської імперії під пресом ідеології "общего отечества и единой народности" сформувало малоросійство з менталітетом, яке Є.Маланюк визначив як "неміч, хвороба, каліцтво", назвав національним пораженством.

Проте, як засвідчила історія, це була поразка у часовому вимірі. Але, завдяки збереженню вагомих рис менталітету, успадкованих від княжих і козацько-гетьманських часів, був збереженим та акумульованим потенціал енергії для нового етапу національно-визвольного руху.